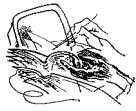

James P. Niessen

Német nyelvű könyvek beszerzése három budapesti nagykönyvtárban: 1900–1990 Kulturális viszonyok és könyvtári szereposztás

A magyar és a német közművelődést többféle kötődés fűzi össze. A Habsburg Birodalom a német nyelvet preferálta, ami előnnyel járt a Monarchia népeinek számára is: német nyelvtudásuk révén a modern korszak kiváló tudósai és szépírói szélesebb körben válhattak ismertté. Az 1999. évi Frankfurter-i Könyvvásár igen imponáló magyar kiállítása a magyar és magyarországi német nyelvű könyvkiadás öt évszázadát mutatta be, de egy évvel korábban jelent meg a magyarországi könyvtárak német nyelvű könyvállományának nagyszerű katalógusa a *Handbuch Historischer Buchbestände in Europa* című sorozatban. Kutatásaim ott veszik fel a fonalat, ahol e könyv abba hagyta. Azt a kérdést vizsgálom, hogy milyen volt a német nyelvű könyvgyarapítás néhány magyar nagykönyvtárban a XX. század folyamán. Három könyvtárat választottam ki, amelyek nagyságrendjükben túlszárnyalták a többieket a század elején, és funkciójuk révén kiegészítették egymást: az Országos Széchényi Könyvtárat, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárát és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárát.

Kétféle indokot látok a mi szakmánk kérdésfelvetésére: először a nyelv és globalizáció, másodsor a könyvtárközi együttműködés problematikájában. A komoly tudományos könyvtárnak mindig kultúraközvetítő szerepe van, de hogyan működik ez a funkció a gyakorlatban? A könyvtárak és munkatársaik országos és nemzetközi intézményrendszerben és társadalmi környezetben helyezkednek el, amely mind a múltban, mind ma állandó változásnak van kitéve. Ma már jól tudjuk, nemcsak közhely, de egyre sürgősebb annak felismerése, hogy a könyvtárközi együttműködés alapja az állománygyarapításnak. A német és a magyar könyvtártörténet vizsgálata megerősít ebben a felismerésben. Az egyetlen átfogó, egyetemes igénnyel működő könyvtár mind a két országban hiányzott; Németországban négy intézményre kiterje-

MAGYAR KÖNYVTÁROSOK VI. VILÁGTALÁLKOZÓJA

dő nemzeti könyvtárról lehet beszélni, Magyarországon pedig az OSZK csak későn lett az ország legnagyobb könyvtára, és küldetése mindig a hungarikumok gyűjtése volt.

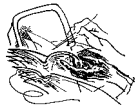
Habár ma az elektronikus könyvtári hálózatok korszakában élünk, elődeink célzott vagy inkább a gyakorlatban mutatkozó megosztott állománygyarapítási törekvései tanulságosak lehetnek számunkra. Akkor is, ha itt nem egy témakörökön alapuló gyűjtőkörrel van szó, mint az úgynevezett gyűjtőköri kódexben, vagy még inkább a németországi külön gyűjtőkör-rendszerben és a most nemigen működő észak-amerikai RLG Conspectus rendszerben. Ihlettel szolgált megközelítemhez az észak-amerikai egyetemi könyvtárak *German Resources Projectje*, amelynek célja az összes németországi kiadvány hozzáférhetőségének a megkönnyítése. A hozzáférés nem egy helyen történik, hanem megosztva, különböző helyszíneken a számítógépes hálózat összetett működésével, ami előnyére szolgál a történelmileg kialakult, területileg megosztó és „virtuális” országos német gyűjteménynek. A megosztott állománygyarapítás – korábbi nagyszabású észak-amerikai példája a Farmington Plan – mind a két modell szerint működött, témakörök szerint a nyugat-európai országok kiadványainak esetében, és országok szerint a világ több egyéb régiójában.

Kutatásaimhoz több helyen kaptam segítséget, és ezért most mondok köszönetet. A Coutts Nijhoff könyvtárellátó vállalat ösztöndíja és a budapesti Európa Intézet lehetővé tette, hogy 2003 folyamán két ízben kutathassak a berlini, valamint a budapesti könyv- és levéltárakban. A három célkönyvtár gyarapítási osztályának vezetője készségesen hozzásegített intézményeik irattárainak, levéltárainak használatához: Kakasy Judit az Egyetemi Könyvtárban, Karakas Péterné az Országos Széchényi Könyvtárban és Murányi Lajos az akadémiai könyvtárban. Ott, ahol a továbbiakban általános következtetéseket vonok le a könyvtárak beszerzéseiről, azt a könyvtártörténeti irodalom, a gyarapodási naplókban és a katalógusban talált adatok és tételek alapján teszem. Ezen felmérések pontosabb vizsgálatát még nem fejeztem be. A könyvtárközi és tágabb kapcsolatok történetéhez használtam a Magyar Országos Levéltár és a berlini Staatsbibliothek, Politisches Archiv, Geheimes Staatsarchiv (Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz), valamint a Bundesarchiv levéltári adatainak.

Milyen szempontok szerint lehet megítélni a német nyelv és művelődés befolyását Magyarországon a XX. század elején? Vegyük szemügyre a német nemzetiség részarányát a magyar összlakosságban. Az 1910. évi népszámlálás szerint a Monarchia összlakosságának 24 százaléka német és 20 százaléka magyar volt. Ausztrián (Ciszlajtánián) belül a németiség 36 százalékot, Magyarországon (Horvátország–Szlavónia nélkül) 10 százalékot tett ki. Tehát jelentős számú lakosság igényelhetett német nyelvű kiadványokat. De mennyire különbözött a helyzet Budapesten, a három választott könyvtár közvetlen környezetében? Az 1900. évi népszámlálás 14 százalékos német lakosságot mutatott a fővárosban, 1880-ban viszont a városi lakosságnak még több mint egyharmada német nemzetiségű volt. A népszámlálás pedig azt is mutatja, hogy a német nyelvtudás jelentősen túlszárnyalta a németek számát: 1900-ban a budapesti lakosság 55 százaléka beszélt németül, a budapesti magyaroknak 48,3 százaléka! A csak németül beszélők aránya gyorsabban csökkent 1880 után, mint a magyarok némettudása. Ha egybevetjük a nemzetiséget a nyelvtudással, kézenfekvő: az elmagyarosodott fővárosi németeknek egy része megtartotta német anyanyelvét, illetve a magyarok körében megtartotta helyét a némettudás.

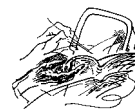
Jellemző vizsgálatunk első korszakára, hogy a német magas kultúra meghatározó minta volt az alkotó magyarok számára, és hogy sok jeles magyar tudós Németországban végezte tanulmányait. Az elmagyarosodott, de talán még félig német fővárosban az Egyetemi Könyvtár látogatóinak száma az OSZK-énak több mint kétszeresét, az MTA-énak pedig több mint tízszeresét tette ki. A látogatottság igen magas volt az Egyetemi Könyvtárban, amely egyfajta nyilvános könyvtár szerepét töltötte be. A múltból örökölt az Egyetemi Könyvtár nagyobb részt latin, kisebb részben német nyelvű gyűjteményt, amelyhez csak a legújabb években kezdett túlnyomóan magyar nyelvű műveket beszerezni. Még most is számos német tudományos könyvet szerzett be a könyvtár, legtöbbször vétel útján a magyar könyvtárak bizományba vett kiadványaiból. Az OSZK gyűjtőkörének középpontjában a hungaricumok és a köteles példányok álltak. Sokkal ritkábban szerzett be könyveket vétel és import útján. Ebben a korszakban még jelentős, de csökkenő hazai német nyelvű kiadóipar működött, amelynek kiadványait is be-

szerezte. Az MTA szerény korabeli látogatottságát tükrözte a viszonylag alacsony beszerzési költségvetése. De kiváló szolgálat volt a hazai tudományos gyűjtemények számára, hogy igen sok osztrák és németországi tudományos társasággal állt csereviszonyban. E csereviszonyok a legtöbb esetben 1918 és 1920 között szakadtak meg.

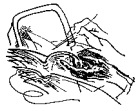
Most a Trianon utáni korszakra térek rá. Trianon után lényegesen megváltozott a német művelődés szerepe Magyarországon belül és a határokon kívül. Az 1930. évi népszámlálás szerint az ország német nemzetisége 5,5 százalékra csökkent, Budapesten pedig kevesebb mint 4 százalékra. Ebből az évből nem rendelkezünk statisztikai adatokkal a német nyelvtudásról, de nagyon valószínű, hogy az is jelentősen csökkent az elmagyarosodott fővárosi németek második nemzedékében.

Általában azt lehet mondani a Trianon utáni korszakról, hogy nagyon szegények voltak a könyvtárak. A pénz jóval kevesebb lett, és ezáltal a beszerzések is csökkentek. Ha a történelemben utánanéznünk, mikor történtek komoly kísérletek a könyvtárak közti együttműködésben, akkor azt látjuk, hogy azok olyan korszakokban szoktak történni, amikor szegények voltunk és vagyunk. A XIX. század vége felé született egy nagy terv a magyar országgyűlésen, hogy a három nagy könyvtárat egyesítsék valódi nemzeti könyvtárrá. Ebből a tervből nem lett semmi, valószínűleg főként azért, mert nem kellett: egyrészt nem voltak annyira szegények, másrészt más funkciója volt a három könyvtárnak. Trianon után egy kicsit változott a helyzet. Két érdekes terv megvalósult. Az egyik az Országos Magyar Gyűjteményegyetem volt, amely koordinálta a Nemzeti Múzeum állományapasztását, beleértve az OSZK-t is. Szó volt arról is, hogy ebbe az Egyetemi Könyvtárat is bekapcsolják, de az egyetem tanárai tiltakoztak ellene. A másik, talán fontosabb kezdeményezés az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ volt (OKBK), amely összehangolta a külföldről történő beszerzéseket. Ugyanebben a korszakban Németországban is komoly válságba kerültek a közgyűjtemények és a tudomány általában. Egyrészt az első világháború alatt elzáródtak a kereskedelmi utak, a könyvimport majdnem leállt, és ez nagy nehézségeket, problémákat okozott a könyvtáraknak. Másrészt Versailles után francia vezetésű tudományos bojkott kezdődött a magyar tudósokkal szemben. Amikor a német tudo-

mányos szervezetek partnereket kerestek, Magyarországon találták meg őket. Németországban is próbálkoztak könyvtárak közötti együttműködési tervekkel, és két nagyon fontos kezdeményezésre került sor: a Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft nevű, félig állami alapítvány nagy pénzalapot hozott létre, amelyet most Deutsche Forschungsgemeinschaftnak hívnak. A másik a Reichstauschelle, amely a többes példányok cseréjét koordinálta. A magyarok tanulmányozták ezeket a kezdeményezéseket, és a '20-as években számos delegáció járt kölcsönösen mindkét országban. Bizonyos előnyt hozott ez a magyar könyvtárak számára, szemben a náci korszakkal. Ez utóbbi idején érdekes kivételt jelent egy könyvajándék, amelyet a német követség juttatott az Egyetemi Könyvtárnak 1942-ben. Ennek a megmaradt bibliográfiáját megtaláltam az Egyetemi Könyvtárban. 2155 tételéből kitűnik, hogy nagyon vegyes ajándéknak örvendhetett a könyvtár. A tételek fele természettudományi, fele bölcsészettudományi témájú. Utóbbiak közül 580 szépirodalmi, 289 történettudományi volt. A történelmi műveknél három kategória tűnik fel: értékes iratgyűjtemények és tudományos monográfiák a '20-as évekből; a náci ideológia által színezett, de látszólag tartalmas tanulmányok; végül a náci „klasszikusok” munkái és beszédgyűjtemények, feltehetően díszkötésben. A németek különben nem hoztak nagy áldozatot ezzel az ajándékkal, ha meggondoljuk, hogy a Berlinben felhalmozott cserepéldányok a háborús évek alatt nem juthattak el Oxfordba, Cambridge-be és Stanfordba, de – elvéve – Budapestre igen. Még egy kuriózum e korszakból. A német kormány megbízásából bibliográfia készült a következő címen: Német tudomány. Kalauz a tudományos irodalomba 1933-tól 1938-ig. Ennek az volt a célja, hogy megcáfolja azt a németellenes oldalról ismételt hangoztatott vádat, miszerint a nemzeti-szocialista Németországban a tudománynak már nincs helye.

A harmadik korszak az 1945 utáni szocialista időszak. A németek számára Magyarországon kemény korszak volt ez a kitelepítések miatt. Úgy látszik azonban – és ez kitűnik egy 1959-ben a Népszabadságban megjelent cikkből –, a német nyelv ennek ellenére nagy népszerűséggel rendelkezett továbbra is, a nyelvtanfolyamok közül ugyanis a legtöbb a német volt. Ismert tény, hogy ebben az időszakban két Németország létezett: az NSZK és az NDK. Mindkettővel komoly cserekapcsolata volt Magyarországnak.

MAGYAR KÖNYVTÁROSOK VI. VILÁGTALÁLKOZÓJA

Az NDK-val ezen kívül nagyon erős intézményes kapcsolatok is voltak, sűrűn követték egymást a delegációk Drezdába, Lipcsébe, Berlinbe. Az NSZK-ból viszont csak kemény valutáért lehetett vásárolni, így csupán néhány könyvtár, például a Magyar Tudományos Akadémiáé tudott innen is beszerezni könyveket.

Az MTA társadalmi szerepe egyébként is nőtt: kiépítették az akadémiai hálózatot, és a tudományos szereppel együtt a pénzkerete is bővült. A könyvtár nagyon energikusan építette ki a csereviszonyokat, és a legerősebb német gyűjtemény lett Magyarországon.

Rajta kívül az Egyetemi Könyvtárban volt – a gyűjtőköri megosztásnak megfelelően – figyelemre méltó történelmi és vallástudományi anyag.

A jelenlegi kapcsolatokról csak annyit említenék meg befejezésül, hogy a rendszerváltás után mindkét említett nagykönyvtár és talán az OSZK is kapott jelentős könyvajándékokat – a legjelentősebbet 1990-ben az MTA Könyvtára: százezer darabot a Volkswagenschiftungtól.